

Kypros ja Bysantti – arkeologiaa jaetulla saarella

Hanna-Riitta Toivanen

Vuodesta 1974 jatkunut miehitys Kyproksella vaikeuttaa edelleenkin saaren turkkilaisen puolen puolen arkeologisen jäämistön tutkimusta. Kuten aina konflikteissa, paljon esineellistäkin kulttuuria on tuhoutunut, ja järjestelmällisesti hävitetty. Taideteoksista on pyritty hyötymään taloudellisesti, kuten Panagia Kanakaria -kirkon mosaiikeista, jotka irroitettiin ja myytiin huippuhinnalla diilereille. Lopulta nämä mosaiikkifragmentit saatiin suurimmaksi osaksi palautettua oikeudenkäynnin kautta takaisin Kyproksen kirkolle. Mutta enää ne eivät ole alkuperäisellä paikallaan, vaan museossa.

Nämä Panagia Kanakaria -kirkon varhaisbysanttilaiset mosaiikit - tai oikeammin niiden rippeet - ovat nykyään esillä Bysanttilaisessa museossa Nikosiassa. Mosaiikkifragmentit ovat peräisin 500-luvulta. Ajallisesti ne liittyvät samaan kristillisen taiteen vaiheeseen kuin Ravennan kirkkojen mosaiikkitaide, Siinain Pyhän Katariinan luostarin apsimosaiikit, sekä Thessalonikin Hosios David -luostarikirkon apsis (apsis=puolipyöreä, yl. holvattu lisäke, joka ilman väliseinää liittyy isompaan huonetilaan. Yleinen kirkkorakennusten alttariseinässä). Ajallisen perspektiivin lisäksi näiden teosten harvinaisuutta korostaa se, että ne ovat peräisin ajalta ennen Bysantin kuvariitaa, ikonoklasmaa. Ravennan mosaiikeista vain tiedetään Panagia Kanakariaa enemmän niiden sijainnin takia. Panagia Kanakarian mosaiikeista on onnistuttu päättämään, että ne olivat paikallista työtä, mutta toteutettu Konstantinopolissa muodissa olleeseen tapaan. Lisäksi nämä mosaiikit olivat uskollisempia hellenistiselle perinteelle kuin muut saman aikakauden työt, jotka tunnetaan.

Ikonografisesta näkökulmasta Panagia Kanakaria -kirkon apsisen aiheen käsittely oli täysin poikkeuksellinen. Siinä Neitsyt Maria on ympäröity kokonaan suurella valoisalla gloriolla, joka muistuttaa mandorlaa. Kuvassa Neitsyt Maria ei ole yksin, vaan pitää Kristuslasta sylissään. Onkin esitetty, että tällä haluttiin korostaa sitä, ettei Neitsyt Maria ollut vain Kristuksen synnyttävä, vaan Jumalansynnyttävä. Keskusasetelmaa ympäröivät arkkienkelit Mikael ja Gabriel, sekä ulompana medaljongeihin sijoitetut evankelistojen ja apostolien rintakuvat.

Panagia Kanakarian tihutyö tehtiin vuonna 1979, mutta kappaleita ryöstetyistä mosaiikeista alkoi vähitellen löytyä eri puolilta maailmaa. Vuonna 1983 palautettiin Lontoosta Kyprokselle huonokuntoiset apostoli Bartolomeus ja evankelista Luukas. Kuusi vuotta myöhemmin löytyivät Indianapoliksesta osa tätä Jumalanäiti Kristus-lapsi sylissään -asetelmaa, arkkienkeli Mikael pääpiirteissään, sekä evankelista Matteus ja apostoli Jaakob medaljongeissaan. Vuonna 1997 löytyivät puolestaan apostolit Taddeus ja Tuomas, arkkienkeli Gabrielin oikea käsi ja Neitsyt Marian vasen käsi, josta tosin sormenpää puuttuvat. Evankelista Markus ja apostoli Andreas ovat edelleen teillä tietymättömillä, samoin kuin loput apsisen keskusasetelmasta.

Bysantti Kyproksella

Arkeologiset kaivaukset herättävät joskus hyvinkin kuumia tunteita. Suoritetaanko työ varmasti asianmukaisesti? Oisiko työtavoissa ja kaivausten tuloksissa kenties arvioimisen varaa? Mikä on se taho, jonka tulisi puuttua asioihin, milloin ja millä tavalla? Kenelle kaivausoikeudet lopulta kuuluvat, ja ketkä niistä päättävät?

Kyproksen molemmat osapuolet ovat allekirjoittaneet Haagin kansainvälisen sopimuksen vuodelta 1954. Samoin UNESCO:n vuoden 1972 sopimuksen mukaan kansallinen kulttuuriperintö on osa yhteistä yleismaailmallista perintöä, jonka suojeluun sen jokaisen jäsenen tulee osallistua. Kyproksen pohjoispuolen vuoden 1974 invaasion jälkeen 79 kirkkoa tai muuta sakraalirakennusta on vallattu ja muunnettu muuhun käyttöön, kuten elokuvateattereiksi. Lisäksi hävinneitä tai tuhoutuneita ikoneita ei ole pystytty edes arvioimaan. Kyseenalaisia arkeologisia kaivauksia tehdään tällä hetkellä esimerkiksi Salamiissa, joka sijaitsee Kyproksen miehitettyä

puolella (kuva 1) saaren itärannikolla pohjoiseen Famagustasta. Salamis on arkeologisesti tärkeä. Troijan sodan jälkeen se oli tuhat vuotta Kyproksen merkittävin kaupunki. Salamis oli Kyproksen antiikin itäinenlinnake, ja kaupallinen ja kulttuurinen keskus kreikkalaisen maailman ja Lähi-Idän välillä.

Brittiläinen retkikunta saapui sinne jo 1890, mutta vasta 1967 Lyonin yliopiston retkikunta sai nekropoliin ensimmäisen vaiheen kaivaukset suoritettua. Esiin kaivettiin mm. 1000-luvulle eKr. sijoittuva hauta, jonka esineistön joukossa on mm. assyrialaisia ja foinikialaisia tavaroita muistuttavia hautalahjoja, itäkreikkalaisia keramiikkaa, ja egyptiläisvaikutteisia norsunluulaattoja koristeellisine kuvioineen.

Ranskalaisten esiin kaivamasta Salamis-Constantian basilikasta löytyi prokonnesialaista marmoria runsain määrin. Tämä todistaa suhteista Bysantin pääkaupunkiin Konstantinopoliin jo 500-lukua lähestyttäessä.

Arabien hyökkäykset ja maanjäristykset tuhosivat kaupunkien kolmi- ja viisilaivaiset basilikakirkot. Näistä kertovat kirjalliset lähteet, myös yksi piirtokirjoitus. Vain kolmen pienen basilikakirkon varhaiset apsimosaiikit ovat säilyneet; näistä tosin em. Panagia Kanakaria -kirkon osalta vain fragmentteina. Samoin kuin ne, ajoitetaan Panagia Angeloktisti -kirkon mosaiikit 500-luvulle. Sen sijaan Panagia Kyra -kirkon taideteokset Livadiassa Karpasiassa ovat vuosisataa myöhäisemmät. Nähtävästi kaikki nämä mosaiikit säilyivät siksi, että apsikset, joissa ne sijaitsevat, sulautettiin keskibysanttilaisiin rakenteisiin näitä kirkkoja uusittaessa. Sekä näiden varhaisten mosaiikkien tyyli ja tekniikka, että Kyproksen basilikakirkkojen arkkitehtuuri näyttävät kytkeytyvän Konstantinopoliin ja muihin Vähän Aasian kreikkalaiskaupunkeihin. Yhteyksiä Palestiinan ja Syyrian perinteeseen on vaikeampi löytää.

Arabien hyökkäysten alettua 600-luvulla painosti keisari Justinianus II Kyproksen arkkipiispaa ja kansaa muuttamaan Salamis-Konstantiasta Uuteen Justinianupolikseen Hellespontokseen. Tätä maanpakoa kesti aina 600-luvun lopulle asti. Mutta keisarin oli allekirjoitettava arabikalifaatin kanssa sopimus Kyproksen poliittisesta puolueettomuudesta ja Bysantin sekä kalifaatin yhteisnautintaoikeuksista saarella. Kyproksen asema kahden voimakkaan tahon yhteishallinnassa jatkui kolmen vuosisadan ajan, 600-luvulta 900-luvulle. Tämän ajanjakson kuluessa saaresta tuli lännen ja saraseenien välinen rajalinja, mutta se välttyi islamilta. On hämmästyttävää, että uskonto, kieli ja taide säilyivät Kyproksella bysanttilaisina. Bysantin vallassa Kypros oli aina vuoteen 1191 asti, jolloin Rikhard Leijonamieli valtasi sen, myyden sitten koko saaren Tempeliritareille. Kypros joutui islamin vaikutuspiiriin vasta 1426, jolloin Egyptin sulttaani valloitti sen.

Troodos-vuorten aarreja

Troodos-vuorten alue oli rannikkoa paremmin suojassa vihollisten saarta tuhoavilta hyökkäyksiltä keskibysanttilaisella ajalla. Niinpä näillä vaikeakulkuisilla vuorilla on jäljellä kokonainen aarreja: bysanttilaisia ja jälkibysanttilaisia kirkkoja maalauksineen.

Kyprokselta yhdeksän kirkkoa on otettu mukaan UNESCO:n maailmanperintöluetteloon. Näihin pyhäkköihin lukeutuu mm. Asinoun Panagia Forvotissa -kirkko, jonka runsaat seinämaalaukset ajoittuvat kahteen eri vaiheeseen. Kirkkorakennus ja sen ensimmäiset maalaukset ajoittuvat vuoteen 1105 tai 1106, mutta eteinen eli narthex lisättiin seuraavan vuosisadan vaihteessa. Myös sen kaarevassa seinässä on maalauksia. Narthex, jonka päädyt ulkonevat ja ovat muodoltaan kaarevat, kertoo Konstantinopolin vaikutuksesta kirkon arkkitehtuuriin.

Toinen maalauksistaan tunnettu pyhäkkö on Lagouderan kirkko 1100-luvun puolivälistä. Sen nimikkomaalauksen, Arakiotissan, ikonografia on vaikuttava. Mittasuhteiltaan kookkaassa seinämaalauksessa nähdään seisova Jumalanäiti pitämässä sylissään Kristuslasta. Taustalla siipeilevät enkelit.

Vaikka tätä Jumalanäiti Arakiotissaa on varmasti restauroitu muutaman kerran, on se silti säilyttänyt keskibysanttilaisen lumonsa. Maalaus on toteutettu varmaan mutta herkin siveltimenvedoin, ja sen väriskaala on hehkuva. Seinämaalauksen luokitellaan ns. Kärsimyksen Jumalanäiti -tyyppiin. Maalauksen sijoituspaikka kirkon eteläseinällä, vastapäätä Kristuksen tempelintuomisen esitystä, on osoitus siitä, että

ikonografian avulla korostettiin Kristuksen kärsimyksiä. Tämä Kristuksen kärsimysten painottaminen taiteessa kertoo varhaisesta länsimaisesta vaikutuksesta Kyproksella. Profeetta Simeonin ennustus temppelissä kirkon pohjoisseinällä, ja sitä vastapäätä Panagia Arakiotissa, Kärsimyksen Jumalanäiti, on tarkoin harkittu ikonografinen yhdistelmä, ja todiste läntisen kirkkotaitteen heijastumisesta Bysantiin.

Maalaukset ovat vuodelta 1192, kuten inskriptio pohjoisoven yläpuolella todistaa: kirkko uudelleenmaalattiin kirjoituksen mukaan joulukuussa vuonna 6701 A.M. eli *anno mundi*; bysanttilainen ajanlaskuun alkaa ns. maailman luomisesta ja Adamista.

Konstantinopolin koulukunta Kyproksen arkkitehtuurissa

Kyproksen arkkitehtuuri ja kirkkojen monumentaalinen koristelu kehittyivät vasta keskibysanttilaisella kaudella, ikonoklasmin loputtua vuonna 843. Tuolloin Kypros oli sekä bysanttilaisten että arabien hallinnassa. Vasta noin vuodesta 965 Kypros liitettiin uudelleen Bysantin valtakuntaan; tällöin Niketas Chalkoutzes valloitti saaren yksinomaan Bysantille. Siitä tuli Kreetan tavoin valtakunnan eteläinen vartioasema.

Keskibysanttilainen kausi muutti paljon saaren olemusta. Uusia asutusalueita rakennettiin, mutta myös jotkut antiikin kaupungit pystytettiin uudelleen, kuten Pafos ja Karpasia. Kaupungeille, kirkkoille ja luostareille tämä kausi oli yhtä menestyksellistä kuin varhaiskristillinen aika oli ollut aina 500-luvulle saakka; taide ja arkkitehtuuri kukoistivat.

Kyproksen kirkkojen arkkitehtuuri on erikoinen: holvattujen ja kupolilla katettujen kirkkojen päälle on rakennettu satulakatot. Satulakaton tehtävänä on suojata varsinaista pyhäkköä vesisateelta ja lumelta. Alun perin nämä suojakatot rakennettiin puusta, mutta ne saivat myöhemmin tiilipeitteen. Kirkkorakennukset on ikäänkuin paketoitu suojaan. Nämä kirkot synnyttävät bysanttilaiselle perinteelle hyvin vieraan vaikutelman, kuten em. Panagia Lagoudera Troodos-vuorilla (kuva 2).

Saaren monikupoliset kirkot luovat täysin erilaisen mielikuvan kuin satulakatoilla suojatut. Lähteiden mukaan Pyhän Barnabaksen kirkko pystytettiin Salamiihin keisari Zenonin hallituskaudella ja osittain sen loputtua, 400-luvun lopussa ja 500-luvun alussa. Kyseessä oli kolmella kupolilla katettu basilika. Kupolit oli sijoitettu peräkkäin kirkon keskilaivan yläpuolelle. Tämän varhaiskristillisen kirkon lisäksi on Pyhän Lasaruksen kirkossa Larnakassa ollut samoin kolme peräkkäistä kupolia. Myöhemmin sen kupolit ovat tuhoutuneet, ja lisäksi sen nurkkaan on rakennettu italialaisvaikutteinen kellotorni.

Larnakan Pyhän Lasaruksen kirkko sijaitsee todennäköisesti vanhemman rakennuksen raunioilla kreikkalaisroomalaisella nekropoliilla. Viimeisissä kaivauksissa löytyi kirkon alta tyhjän haudan jäänteet, joihin oli kaiverrettu heprealainen kirjoitus koskien Lasarusta. Perinteen mukaan Kristuksen herättämä Betanian Lasarus olisi paennut Kyprokselle, jossa hän toimi piispana, ja hänet haudattiin Larnakaan. Keisari Leo VI Viisas vei hänen reliikkinsä Konstantinopoliin, ja paikalle rakennettiin tämä 900-luvun kirkko. Myöhemmin pyhän Lasaruksen luut ryöstettiin Konstantinopolista, ja ne päätyivät ristiretkeläisten saaliina Marseilleen.

Useampikupolisia kirkkoja ovat lisäksi mm. Pyhän Paraskevan kirkko Pafoksessa, ja Pyhien Barnabaan ja Hilarionin kirkko Peristeronassa. Molemmissa on viisi kupolia, jotka on sijoitettu samoin, kuin aikanaan Konstantinopolin Pyhien Apostolien kirkossa. Yksi kupoleista sijoittui ristikeskuksen päälle, ja neljä muuta ristivarsien yläpuolelle. Lisäksi rakennusten useat yksityiskohdat todistavat Konstantinopolin koulukunnan vaikutuksesta näiden kirkkojen arkkitehtuurissa.

Kirjallisia tietoja pääkaupunkilaisten arkkitehtien tai mestareiden matkoista Kyprokselle ei tiettävästi ole säilynyt, mutta heidän kädenjälkensä on nähtävissä mm. Peristeronassa, Pyhien Barnabaksen ja Hilarionin kirkon kupolien rakenteissa, joista löytyy ruoteita. Ruodekupoli oli yksi Konstantinopolin koulukunnan käyttämä sovellus. Kirkon pääkupolin kaulassa vuorottelevat ikkunat ja sokeat nissit, seinäkomerot, kuten pääkaupungin keskibysanttilaisissa kirkkoissa. Myös tapa muurata nissien ja ikkunoiden pilet kertoo paikallisesta kyvystä soveltaa konstantinopolilaisia ideoita sikäläiseen perinteeseen (kuva 3).

Peristeronan kirkko aioittuu 1100-luvulle, mutta Pafoksen

Pyhän Paraskevan kirkko on vanhempi, todennäköisesti jo 800-luvulta. Tässä Pafoksen esikaupungissa Hieroskipsoksessa sijaitsevassa kirkossa viidestä kupolista kolme lepää keskilaivan päällä, ja kaksi pienempää sivulaivojen yläpuolella. Tyypiltään tämäkin kirkko kuuluu Konstantinopolin koulukunnan vaikutuspiiriin kupolia. Vielä ei ole pystytty varmuudella selvittämään, onko tämä pyhäkkö rakennettu Afroditen temppelin paikalle. Paikan nimi hyvinkin viittaisi siihen, sillä Ahieros kipsos@ merkitsee pyhää puutarhaa

Pyhän Paraskevan kirkon ikonografiasta löytyy hämmästyttävä poikkeus: rukoileva Neitsyt Maria, lapsi rintansa päällä, on maalattu kirkon keskuskupoliin. Yleensä pääkupolin sisällä esitetään aina Kristus, ja mikäli kupoleita on useampia, Kristus-hahmo sijoitetaan aina korkeimpaan.

On väitetty, että paikan mahdollinen historia Afroditen palvelintapaikkana olisi mahdollisesti vaikuttanut feminiinisen hahmon valintaan kirkon keskuskupolin kuvaksi. Tällainen yleistävä väite tuntuu hyvin tekaistulta. Ensinnäkin, kirkko on omistettu marttyyritar Paraskevalle, eikä Neitsyt Marialle. Mikäli maalaus on peräisin 800-luvulta tai vieläkin myöhäisemmältä ajalta, vaikuttaa Afroditen ja Neitsyt Marian sekoittaminen toisiinsa sitäkin ristiriitaisemmalta. Neitsyt Maria ei myöskään ole koskaan ollut jumalatar. Pelkkä feminiinisyys tai maskuliinisuus ei riittänyt perusteeksi bysanttilaisia kuvavalintoja tehtäessä. Olisikohan Neitsyt Marian kuvan valintaan ollut jokin muu peruste, esim. reliikki tai ihmekertomus?

Kyproksen kuvataiteen kukoistukseen on täytynyt olla vaikuttamassa sekin, että ikonoklasmin aikana sinne pakeni kuvien puolustajia, ja samoin heitä myös karkoitettiin sinne. Tästä johtuen Kyproksella saatettiin suvaita hieman vapaammin tiukasta perinteestä poikkeavia kokeilujakin.

Vallatun alueen tuntemattomat rauniot

Kyproksen vallatulla pohjoispuolella on useita keskibysanttilaisen kauden kirkkoja, jotka ovat ainakin osittain Konstantinopolin koulukunnan käsialaa. Ennen vuoden 1974 tapahtumia näistä kaksi luostarikirkkoa saatiin restauroitua. Näistä toinen on Jerusalemin patriarkaattille kuuluva Panagia Apsinthiotissa -luostarin kirkko Sygharissa. Luostari toimi siellä aina 1700-luvulle asti. Katolikon on peräisin 1000-luvulta, ja se restauroitiin 1963. Korjaustöiden yhteydessä sieltä löytyi myös seinämaalauksia 1000-luvulta. Nykyistä tilannetta kuvaa karmivalla tavalla tieto siitä, että sen maalauksia on irroitettu kirkon seinistä myyntiä varten. Apsinthiotissan seinämaalauksille kävi samoin kuin pre-ikonoklastisen Panagia Kanakaria -kirkon mosaiikeille.

Panagia Apsinthiotissan rakenteellinen järjestelmä perustuu heksagonille. Keskuskupolin tukirakenteet eivät lepää neliön eivätkä oktagonin, vaan kuusikulmion päällä (kuva 4). Tämä harvinainen ratkaisu tunnettiin mitä todennäköisimmin jo Konstantinopolissa.

Toinen valloitetun alueen restauroiduista kirkoista on Kutsovendin Pyhän Johannes Krysostomoksen luostarin kirkon kirkon. Kirkko valmistui jo 1090, tuhoutui apsisista lukuunottamatta, ja rakennettiin uudelleen vanhan esikuvansa mukaisesti 1891. Se sijaitsee nykyään sotilasleirialueella, joten sen seinämaalaukset on peitetty laastilla.

Kutsovendin luostarikirkko rakentui kahdeksankulmiolle. Sen oktagonaalinen järjestelmä oli tiettävästi myös peräisin Bysantin pääkaupungista. Muita oktagonille rakentuvia kirkkoja Kyproksella ovat Kristus Antifonitis -luostarin kirkon kirkon, ja Pyhän Hilarionin linnoituksen kirkko, molemmat niinkään vallatulla alueella. Tosin linnoituksen kirkko on pahoin vaurioitunut. Vain yksi oktagonaalinen kirkko Kyproksella, Neitsyt Marian kirkko Margissa, jää valtaamattoman alueen puolelle.

Samalla Kristus Antifonitis-luostarin kirkon kirkon on ainoa Kyproksella säilynyt kahdeksanpylväinen kirkko. Kupolia kannavat kahdeksan pylvästä on sijoitettu melkein ympyrään hieman epäsäännöllisesti toisiinsa nähden. Kuten muissakin oktagonaalisisissa järjestelmissä, kupolin maalarin ongelmana on ollut sovittaa kaksiulotteiset näkymät koveralle pinnalle.

On tietenkin loistavaa, että yhdeksän bysanttilaista kirkkoa Kyprokselta on otettu mukaan UNESCON maailmanperintöluetteloon. Mutta miksi ne on kaikki valittu kreikkalaiselta alueelta? Keskittyykö kaikki arvostettava kulttuuri yksinomaan saaren eteläosaan? Näin ei tietenkään

ole, vaan Kyproksen paikalleen pysähtynyt poliittinen tilanne on jähmettänyt paikoilleen paitsi keskustelun ihmisoikeuksista, myös rakennusten, mosaiikkien ja maalausten suojelusta. Jotain olisi kuitenkin tehtävä tilanteen hyväksi ennen kuin on liian myöhäistä.

KIRJALLISUUTTA

Commission pour la protection du patrimoine culturel de Chypre(1998): *Chypre, le pillage d'une civilisation*.

Hadji-Kyriacou Stavros Savva (1991): *The Church of St. Paraskevi Yeroskipou, an Illustrated Guide*.

Hein Ewald, Jakovljevic Andrija, Kleidt Brigitte (1998): *Cyprus, Byzantine Churches and Monasteries, Mosaics and Frescoes*.

Karageorghis Vassos (1969): *Salamis in Cyprus, Homeric, Hellenistic and Roman*.

Megaw A. H. S. (1974): A Byzantine Architecture and Decoration in Cyprus: Metropolitan or Provincial? @ *Dumbarton Oaks Papers* 28, 57-88.

Megaw A. H. S., Hawkins E. J. W. (1976): *A Fragmentary Mosaic of the Orant Virgin in Cyprus, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 Septembre, 1971*. 363-366, fig.1-2, phot. A-E.

der Parthog Gwynneth(1995): *Byzantine and Medieval Cyprus, A Guide to the Monuments*, London.

Sevcenko Nancy Pattersson and Moss Christopher (1999): *Medieval Cyprus, Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*. Princeton University Press.

Sophocleous Sophocles, Panagia Arakiotissa, Lagoudera (1998): *Cyprus, A complete guide*.

Sotiriou G. A. (1940): A Les églises byzantines de Chypre à trois et à cinq coupoles et leur place dans l'histoire de l'architecture byzantine@, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma, 20-26 settembre 1936, 1940 XVIII Roma, Il archeologia e storia dell'arte, liturgia e musica, cronaca del congresso*, 401-409.

Stikas Eustathios (1951): *L'Eglise byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type*. Paris. École Française d'Athènes, travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants, fascicule VIII.

The A. G. Leventis Foundation, The First 20 Years, 1998, Athens.

Kirjoittaja on filosofian maisteri, joka valmistelee väitöskirjaa Helsingin yliopiston Taiteiden tutkimuksen laitokselle aiheenaan Konstantinopolilaiset vaikutteet bysanttilaisessa kirkollisessa arkkitehtuurissa keskibysanttilaisella kaudella (843 - 1204).